

UOT-811.521.1

Səhifə 13-17

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2023.1.13>

Minaxanım Nuriyeva Təkləli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
filologiya elmləri doktoru, professor
proftomris@gmail.com

RUS DİLİNDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ GEYİM AKSESSUAR ADLARI: KALİTA, KARMAN, KAPTURQA VƏ KAPÇUQ

Açar sözlər: *milli-mədəni, rus, türk, dil, kalita, kapturqa*

Ключевые слова: *национально-культурный, русский, тюркский, язык, калита, кантурга*

Key words: *national-cultural, Russian, Turkic, language, kalita, kapturqa*

Xalqın maddi və mənəvi tarixi ilə üzvi şəkildə bağlı olan söz ondan istifadə edən xalqın tarixində baş vermiş hadisələrin ifadəçisidir. Buna görə də sözün tarixi törənişi və inkişafı bir çox sirlərin, izi itmiş naməlum hadisələrin öyrənilməsində və bu kimi çox zəruri olan məsələlərin tədqiqində istifadə olunan ən mötəbər və zəngin mənbələrdəndir. Özünün güclü leksik layı ilə, rəngi və ifadəliliyi ilə diqqəti cəlb edən şərqi slavyan, başlıcası, rus dilində əsrlərcə işlənən və bu dildə möhkəm mövqə tutmuş türk mənşəli sözlərin leksik-semantik təhlili, fikrimizcə, bu sözlərin məna zənginliklərini, sözün incə və çeşidli çalarlarını ortaya çıxartmaqda vasitə ola bilər. Həm də gözlədiyimiz kimi, belə təhlillər nəticəsində sözün daxili mənası, mahiyyəti aşkarlanır, sözlərin əlavə məna rəngləri, məzmun qohumluğu və məna bağları meydana çıxmış olur.

Rus dilinin öz sözləri kimi çox zəruri, həm də sadə və təbii türk kökenli leksik vahidlər təhlil edildikcə ortaya Slavyan-Türk xalqları tarixi-mədəni münasibətlərinin mahiyyətini də ortaya qoyur. Məşhur türkoloq Kononovun söylədiyi kimi, Rus və onlarla qonşu olan xalqların əsrlərcə davam edən təmasları onlardan hər birinin mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan söz və terminlərin qarşılıqlı əxz edilməsinə səbəb olmuşdur. (7, s. 23)

Ümumtürk maddi-mədəni dəyərlərinin tədqiq və təbliği yolunda apardığımız araşdırmalar sırasında rus dilində **kolçan, kobura, çuval, tuzluk, kisa/kiset, qaman, torba...** (12, s. 193) lüğəvi vahidləri ilə yanaşı çanta anlamında istifadə olunmuş etnoqrafik dəyərlərə malik sözlərdən – **kalita, karman, kapturqa və kapçuq** lüğəvi vahidlərindən danışılacaqdır. Kəmərdən çantalar – kalitalar (kalta~xalta “dəri qayış”), yaxud ilk zamanlar çantasayaq kisəcik, qutucuq kimi zeb (cib) və karman (kar~qar “əl” sözündən) asılırdı. İlk vaxtlar bunlar ayrıca gəzdirilirdi. Sonralar paltara bənd edilir, daha sonralar isə paltara tikilməyə başlandı. (8, s. 134) Qutu şəklində olub kəməre bağlanan çantalar **kaptorqa** adlanırdı; kaptorqalar qiymətli metaldan, qızıldan, gümüşdən hazırlanır, daş-qaşla bəzənirdi, dəri çantalar isə kalita adlanırdı.

Məşhur türkoloq, Qazax alimi Samət Kenesbayev yazırdı ki, hər hansı lüğəvi alınmalar müxtəlif quruluşlu dillərin canlı əlaqələrindən xəbər verir” (6, s. 5). Belə ki, müxtəlif sistemli dillərin bir-biri ilə əlaqəsi tarixi bir proses olmaqla mədəni əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlərlə, elmi-texniki tərəqqi, elmi bilik sahələrinin inkişafı və s. ilə bağlıdır. Çünki dillərin bir-birinə təsiri tarixi-mədəni, siyasi-sosioloji prosesin tərkib hissələridir. Fikrimizə qüvvət olara məşhur türkoloq Bəkir Çobanzadənin bu xüsusda sözlərini yada salmaq kifayətdir: “Elm bir xalqın içində qapanıb qalmadığı kimi, elmi islahatlar da yalnız bir dilin çərçivəsi daxilində qala bilməz”. Doğrudan da “bir dilin çərçivəsində qalmayan” və rus dilinə çox əski zamanlardan keçən Kalita (калита) və kaptorqa “çanta, kisa, torba; bel qayışından asılan cib şəkilli kisa, torba; kalta” türk sözlərinin rus, o cümlədən Şərqi slavyan dillərində olması mədəni əlaqələrimiz nəticəsində mümkün olmuşdur. Qədim rus dilində kalita(yazılı qaynaqlarda qeydi 1389-cu ilə aiddir (11, s. 1183) Ukrayna və

belarus dillərində kalita, polyak dilində kaleta “pul kisəsi” (5,s.168) işlənməsi sözün də əşya kimi slav dillərində geniş yayıldığını göstərməkdədir.

Qədim rusların geyimində kəmərdən asılmış kiçik çantalar olurdu: bu cibi və ya karmanı əvəz edirdi (cib və ya karman 15-16-cı əsrlərdən meydana çıxır. O əvvəllər müstəqil işlənən bir kisəcik kimi paltara bənd edilirdi, daha sonralar onu paltarın üstünə tikməyə başladılar). (9, s.21) Odur ki, qutu şəklində olan kəməre bağlanan kiçik futlyarlar **kapçuq** (türk sözü kap~kab əsasında yaranan kap-ot (kapat), kaptan “örtülü araba, kirşə”, kaftan//kapton, каб+лук bir sıra sözlər kimi) (8, s. 41), капа, капка, капана (qadın şarkası) шапка, фуражка(13, s.161), каплак(калпак 13, s.162) rus canlı dilində капчүк, капшүк “мешок, мешочек, кисет, кошелек (1, s.705) adlanırdı. Türk, tatar dillərində kapçuk “мешочек, кисет, кошелек”, həmin mənada çaqatayca kapçuk adlanırdı (8, s. 41) polyak dilindəki kapezuc, kapciuk, kapciuch “kiset” sözü də buradandır (10, s.429.) Dəri çantalar isə kalita adlanırdı, o pul saxlamaq üçün istifadə edilirdi və belə enli kəmərdən keçirilirdi. Rus dilindəki bir qədim deyimdə onun bu xüsusiyyəti ifadə olunmuşdur: Kalita həm qardaşdır, həm dostdur. Kalita “pulqabı” türkizmi Moskva Böyük Knyazı pulgir İvanın ləqəbinə çevrilməklə (İvan Kalita) öz sərhədlərini daha da genişləndirdi. O tarixə elə beləcə “İvan Kalita” deyə həkk olundu. Kalitaya pulla yanaşı digər vacib əşyalar – tütün, kibrit, kağız da qoymaq olurdu. “Калита (polyak dilində kaletar, араб. kheritha) – Qədim Rusda kisə, kəməv və bir də böyük knyaz İoann Daniloviçin ləqəbi” deyə (14, s. 621) tarixlərə keçmişdi. Kalitanın adı Moskva knyazlarının əmlakına aid olan XIV əsrin sənədlərində çəkilmişdir. Kalitalar əsasən dəridən hazırlanır və naxışlar, aplikasiyalar və s. ilə bəzədilirdi. Ən qiymətliləri qızıl saplarla toxunmuş heyvan təsvirləri olan və qiymətli daşlarla bəzədilmiş safyan (keçi dərisindən olanlar) kalitalar sayılırdı. Kalita haqqında bir atalar sözü var: “kalita qardaş, kalita dost”. Böyük Novqorod və Moskvadakı arxeoloji qazıntılar zamanı dəri kalitalar tapılmışdır. Kalitalı kəmərlər həm vacib geyim aksesuarı, həm də bəzək əşyası kimi istifadə olunurdu. Qərbi Avropada da bel kəmərlərinə bağlanan və ya çiyinə atılan çantalardan istifadə olunurdu. Lakin onlar rus kalitaları qədər zəngin bəzədilmirdi. (4, s. 85) Türk xalqlarının dilində kalta “cib, dəri kisəcik, tütüncabı, dəri pulqabı” (10, s. 258) rus lüğətsünası Vladimir Dalın topladığı materiallarında kalta şəklində özünü göstərir: На Урале ходил он постоянно в Хивинском халате и подпоясывался **киргизской калтой** кожаным ремнем с карманом и с ножом (Даль. “Уральский казак”). Azərbaycan türkcəsində hazırda kalta, xalta “it boyun qayışı” mənasında hifz olunmaqdadır. Fars dilinə keçmiş **xalita** şəklində pulqabı, kisəcik, şanta(2, s. 24). Slav dillərində də artıq o tarixizm səciyyəsinə istifadə olunur: Тысячу рублей из **калиты** не вынешь (Дм. Балашов. Марфа Посадница).

Məlumdur ki, 13-14-cü əsrə qədər, yəni cibli paltarlar meydana çıxana kimi insanlar onlara lazım olan hər şeyi (başlıca olaraq pul, daraq, iynə-sap, tütün, duz) özləri ilə - beldə, sinədə, çiyində, bəlkə də paltarın müəyyən yerlərində, qurşaqda çəkmənin quncunda gəzdirilirdi. İnsanda özü ilə gəzdirməli olacağı silah, gigiyenik əşyalar, tikiş məmulatları, pul və s. ola bilərdi. Bütün bunları daşımağa müxtəlif çeşidli çantalar bütün hallarda ondan istifadə edənlərin cinsi, yaşı, sosial statusu və məşguliyyətini də müəyyən etmək olur.

Türk dillərindən alınmış, məsələn, altay dillərindən – kaptyrğa dəri pulqabı, monqolca kabturğa, kalmıqca xaptırğa pulqabı, kisəcik (10, s. 428; 11, s.1194; 13,s.162); Sibir xalqlarının qullandığı **kapturqa** – tüfəng gülləsi və qərma sağlamaqdan ötrü xüsusi biçimli kisəcik (1, s.86). Kalmıklarda **xaptorğa** metal futlyarcığının adıdır, deyə çağımızın türkoloqu Dobrodomov qeyd edir, (2, s.20): Altaylılarda **kapturğa** kəməre bağlı güllə, qurşun saxlamaqdan ötrü dəri futlyar, ilk formasının **kaptarğak** (çaq.), Azərbaycan türkcəsində patrondaş anlamında qaltaq olduğunu göstərir (2, s.23). Радлов da sözün ilkin formasının çaqataylarda **kapturqaq** olduğunu qeyd edir (2, s, 4280; Qədim türk bəylərində olduğu kimi slav əsilzadələrinin də gəzdirdiyi bu kaptorqalar qiymətli metaldan hazırlanır, bədi işləmələrlə işlənir, daş-qaşla bəzənirdi. Qədim türklər erkək heyvanların - öküzün (qoşun) tumluq kisəsindən bel qayışlarında gəzdirdikləri torbacılarda mühüm əşyalarını qoyurdularş bu kisəciklərdən biri də **qaman**, “pul kisəsi” (14, s. 21). Rus dilində eynimənalı digər sözlər ilə eyni fəallıqla işlənmişdir: Потом вынимает большой **гаман** кожаный, стал отсчитывать трехрублевки обмороженными култышками... (И. А. Бунин, “Захар Воробьев”); В потной руке он крепко держал заветный золотой, который он еще на бегу

достал из-за передника, из кожаного *гамана*, привешенного к поясу. (И. А. Бунин, “Братья”); Вот тебе две тысячи сейчас”, Бульба высыпал из кожаного *гамана* две тысячи червонных: “а остальные — как ворочусь. (Н. В. Гоголь, “Тарас Бульба”).

Kar qədim türk dili abidələrində *əl, bilək* və qarışdırmaq, həmçinin qarış -uzunluq ölçüsü kimi (dirsək, arşın) mənalərini ifadə etmişdi. (3, s. 422, 426). Deməli, karman leksik vahidi izah etməzdən öncə qarışdırmaq feil kökündəki kar əl sözünün mənşəyinə fikir vermək lazımdır. Kar sözü türk dillərində əl mənasında qullanılmışdır. Yayın karusuna buraqdı sözü türk dillərində əl mənasına işlənmişdir (KDQ, 10-cu boy). Bir sıra türk dillərində, də belədir. Qar, qara, qaraç əl deməkdir. (10, s.132; s. 150). Karman: *Держи карман*, я тебя несыплю денег; Да на черта ты мне нужен, такой трус слюнявый? Так я за тебя и пошла замуж, *держи карман* шире! (Шолохов. «Поднятая целина»). Но Анютка Озерова за словом *в карман* сроду не лезила (Тихий Дон, 2,5); образлы васитя олараг: Домна Платоновна знала ужасно много таких полковник в Петербурге и почти для всех их обдeldывала самые разнообразные делишки: сердечные, карманные и совокупно карманно – сердечные и *сердечно-карманные* (Н.Лесков. Воительница, гл.3) və s.kimi müxtəlifkeyfiyyətə qazandığını göstərir. Nəhayət hazırda rus dilində paltarın, geyimin bir mühüm detalı olaraq (funksional və ya dekorativ) işlənməkdədir (9, s. 21): Степан ответил не сразу, положил расческу *в карман* шаровар, взял из печурки колодку карт и кисет (Шолохов. Тихий Дон, 1, 2); Gərək o da nəzərə alınsın ki, rus dilinə keçən türk sözü *кармак* (гармаг)dakı kar (əllə) bağlıdır (5, s. 201). Tarixi planda müşahidələrimizə əsasən demək mümkündür ki, ruslarda yüksək təbəqəyə məxsus ailə mirası əşyaları içərisində bahalı kəmərlər və habelə çantalar bərkidilən kəmərlər də əsil sərvət örnəkləri idi, hazırda qiymətli muzey eksponatları içərisində rast gəlinir.(9, s. 21)

Şərqi slavyan dillərində geyim aksesuarı olmaqla bərabər bu sözlər müxtəlif işlənmə mövqeyi də kəsb etmişlər. Rus fəmiliaları arasında Kalita, Qaman, Капчук Karman, Karmanov, Karmannik soyadları vardır. Habelə Kalita — şəhər tipli qəsəbə adı (Ukraynada Kiyev vil. Brovar rayonuna aid. Rusiyada yaşayış məntəqə adları Kostroma, Yaroslav, Smolensk vil.Belorusiyada Minsk vil. kəndlər. Kalita – rus dilində həm də tutu quşu ailəsindən bir quş adıdır. Karman- adıyla bağlı Mərkəzi Rusiyada Karmanovo adlı 11 kənd adı. Moskva şəhərində küçə. Şəhərə bağlı 2 kənd adında yaşayır.(9, s.21)

Yekun olaraq deyə bilərik ki, türk mənşəli sözlər rus dilinin öz sözləri kimi çox zəruri, həm də sadə və təbii leksik vahidlərdir. Bu sözlərin leksik-semantik təhlili, fikrimizcə, onların məna zənginliklərini, sözün incə və zəngin çalarlıqlarını ortaya çıxarmaqda vasitə ola bilər. Gözlədiyimiz kimi, belə təhlillər nəticəsində sözün daxili məzmunu, mahiyyəti aşkarlanır, sözlərin əlavə məna rəngləri və məna əlaqəsi meydana çıxmış olur. Ümumtürk mədəniyyətinin bariz göstəriciləri olmaqla yanaşı türk etnik təfəkkürü ilə sıx bağlı olan rus dilindəki türk mənşəli sözlərə sadəcə alınma sözlər dərəcəsi baxılmamalı, bunların həm də bu dildə türk milli leksikasının incəliklərinin, bir çox əsas xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı olmaqla yanaşı eyni zamanda türk mirasının “lal şahidləri” kimi milli mədəni irsimizin göstəricisi olmaqla üstün mövqe daşıdıqlarını da diqqətə alınmalıdır.

Mənşə etibarı ilə kalita... tipli sözlərin təhlilləri türk sözləri olan bu sayaq bir çox lüğəvi vahidlərin mənbə dillərdə rus dilindən alınmalar kimi qiymətləndirilməsi hallarının müəyyənləşdirilməsi özlüyündə çox səmərəli haldır. Bununla rus dilinə keçib işlənən türk sözlərinin həqiqi kəmiyyəti və göstəricilərini dəqiqləşdirməyə və şərqi slavyan dillərinin lüğət tərkibində bu sözlərin əhəmiyyətli mövqeyini aydınlaşdırmağa şərait yaraşdır. Rus ədəbi bədii materialları üzrə - **Qoqol, Leskov, Bunn, VladimieDal Şoloxov** və s. rus söz sənətkarlarının əsərlərindən seçilmiş dil vahidlərindən istifadə edilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка (в4-х томах), Москва, Дрофа, 2011
2. Добродомов. И. Г. Древнерусский гапакс капторга в лексикографическом и этимологическом освещении – Вестник ПСТГУ 3. Филология. Выпуск 1, ст. 18-26

3. Древнетюркский словарь (под ред. В.М. Неделева, Д.М. Насилова, Э.П. Тенишева, М.М. Щербака), Наука, Ленинград, 1969
4. Древняя одежда народов Восточной Европы, Наука, Москва, 1986.
5. Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка (в 4-х томах), т.2., Прогресс, Москва, 1986-87
6. Кенесбаев Самет К. Предисловие к “Словарю тюркизмов в русском языке”, Шиповой Е. Н., В кн. Шипова Е. Н. Словарь тюркизмов в русском языке, Наука, Алма-Ата, 1976 (s.3-6.)
7. Kononov A.N. Rusiyada türk dillərinin öyrənilməsi tarixi (1917-ci ilə qədər), Çinar-Çar, Bakı, 2006
8. Minaxanım N. Təkləli. Türkoloji etüdlər, ADPU-nun nəşri, Bakı, 2022
9. Minaxanım N. Təkləli. Rus dilindəki türk mənşəli karman sözünün terminləşmə imkanları, Terminologiya məsələləri, 2022 №1, Elm nəşriyyatı, Bakı, 2022, s.19-25
10. Радлов В.В., (1893-1911), Опыт словаря тюркских наречий, т. 2; СПб. 1893-1911
11. Срезневский, И. И., Словарь древнерусского языка (в трех томах), т. 1., Книга, Москва, 1989
12. Тришин В.Н. Большой словарь-справочник синонимов русского языка, Москва 2013
13. Шипова Е. Н. Словарь тюркизмов в русском языке, Наука, Алма-Ата, 1976
14. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона СПб., 1890—1907.т.13.

Professor Minaxanım Nuriyeva Təkləli

***Rus dilində türk mənşəli geyim aksesuarı adları: kalita,
karman, kapturqa və kapçuq***

Xülasə

Ümumtürk mədəniyyətinin bariz göstəriciləri olmaqla yanaşı türk etnik təfəkkürü ilə sıx bağlı olan rus dilindəki türk mənşəli sözlərə sadəcə alınma sözlər dəyərində baxılmamalı, bunların həm də bu dildə türk milli leksikasının incəliklərinin, bir çox əsas xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı olmaqla yanaşı eyni zamanda milli mədəni irsimizin göstəricisi olmaqla üstün mövqe daşıdıqlarını da diqqətə alınmalıdır. Ümumtürk maddi-mədəni dəyərlərinin tədqiq və təbliği yolunda apardığımız araşdırmalar sırasında hazırkı işimizdə rus dilində türk mənşəli kolçan, kobura, çuval, tuzluk, kisa/kiset, qaman, torba... lüğəvi vahidləri ilə yanaşı çanta anlamında istifadə olunmuş etnoqrafik dəyərlərə malik sözlərdən kalita, karman, kapturqa və kapçuq lüğəvi vahidlərini əhatə edən bu yazıda onların etimoloji şərhı və inkişaf mərhələlərindən bəhs edilir. Məqalədə mövzuyla bağlı məsələlərin müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə rus ədəbi bədii materiallarından seçilmiş dil vahidlərindən istifadə edilmişdir.

Professor Minaxanım Nuriyeva Təkləli

***Names of clothing accessories of Turkish origin in Russian:
kalita, karman, kapturqa and kapchuk.***

Summary

Words of Turkic origin in Russian, which are closely related to the Turkic ethnic mentality, and are also bright indicators of the common Turkic culture, should not be considered as mere borrowed words, they are also carriers of subtleties and many of the main features of the Turkish national lexicon in this language, and at the same time they have a superior position as an indicator of our national cultural heritage. Among the researches we conducted in the way of the research and promotion of all-Turkic material and cultural values, in our current work, among the words with ethnographic values used in the meaning of bag, kolchan, kobura, chuval, tuzluk, kisa/kiset, gaman, torba... In this article, covering the lexical units karman, kapturqa and kapchuk, their etymological interpretation and stages of development are discussed. The article uses language units selected from Russian literary and artistic materials in order to identify issues related to the topic.

Профессор Минаханым Нуриева Теклели

***Названия аксессуаров одежды турецкого происхождения
на русском языке: калита, карман, каптурга и капчук.***

Резюме

Слова тюркского происхождения в русском языке, тесно связанные с тюркским этническим менталитетом, а также являющиеся яркими индикаторами общетюркской культуры, не должны рассматриваться как простые заимствованные слова, они также являются носителями тонкостей и многих основных черты турецкого национального лексикона в этом языке, и в то же время они имеют превосходящее положение в качестве индикатора нашего национального культурного наследия. Среди проведенных нами исследований в направлении исследования и пропаганды общетюркских материальных и культурных ценностей, в нашей текущей работе, в нашей текущей работе калита является одним из слов с этнографическими значениями, употребляемых в значении мешка вдоль с лексическими единицами колчан, кобура, чувал, тузлук, киса/кисет, гаман, торба... в русском языке. Данной статье рассматриваются лексические единицы карман, каптурга и капчук, их этимологическая интерпретация и этапы развития обсуждалось. В статье использованы языковые единицы, отобранные из русских литературных и художественных материалов, с целью определения вопросов, связанных с темой.

Çapa tövsiyə edən:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Rəyçilər:

***professor Mirvari İsmaylova
professor İkrəm Qasımov***